

ԱՐՓԻՆԵ ՉԱՆԹԻԿՅԱՆ

«Էջմիածին» ամսագրի խմբագրություն

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՈՒ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՉ
(Ե. դար)

Մեկ այլ հոգևածուժ փորձել ենք ընդհանուր գծերով ներկայացնել Հովհան Ա. Մանդակունի հայրապետի (478-490 թթ.) ազգանվեր գործունեությունը եւ իրականացրած եկեղեցական բարեկարգությունները¹: Սույն հոգևածի նպատակը Ե. դարում տեղի ունեցած կարեւորագույն իրադարձություններից մեկին՝ հայրապետական աթոռի տեղափոխությունը խնդրին անդրադառնալն է:

Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմության» համաձայն՝ պարսից Պերոզ արքայի մահվանից՝ 484 թ. հետո, Հայոց աշխարհում խաղաղություն է հաստատվում²: 485 թ. սկզբին Վահան Մամիկոնյանը նշանակվում է Հայոց սպարապետ, իսկ նույն տարվա վերջին՝ նաեւ մարզպան: Այս շրջանում Հովհան Ա. Մանդակունին հոգեւոր ու վարչական գործունեություն ծավալելու հնարավորություն է ունենում. Հայ Եկեղեցու բարեկարգության եւ զարթոնքի մի նոր շրջանի սկիզբն է դրվում:

Ղազար Փարպեցին հալածանքների պատճառով (այս մասին է վկայում Վահան Մամիկոնյանին հասցեագրված թուղթը³), ցավոք, չի կարողացել նկարագրել Հովհան Ա. Մանդակունու հովվապետության երկրորդ շրջանը եւ իր Պատմությունն ավարտել է Հայոց հայրապետի ատենաբանությունամբ՝ խոսված Վահան Մամիկոնյանի մարզպանության առիթով⁴: Այս ատենաբանությունը բավականին ընդարձակ է, սակայն կանոնավոր կառուցվածք չունի: Պատմիչը, անշուշտ, ներկա է եղել, երբ Հովհան Ա. Մանդակունին Դվինի եկեղեցում խոսել, հորդորել եւ քարոզել է, ուստի

¹ Տե՛ս «Էջմիածին», 2011, Ե., էջ 43-52:

² Տե՛ս «Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց. Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», քնն. բնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի եւ Ստ. Մալխասյանցի, աշխ. թարգմ. եւ ծանոթ.՝ Բ. Ուրուբաբյանի, Երեւան, 1982, ՁԷ. էջ 380 - ՁԸ. 382 (այսուհետ՝ **Ղազար Փարպեցի**, Հայոց պատմութիւն):

³ Տե՛ս անդ., էջ 444-487:

⁴ Տե՛ս անդ., Ճ., էջ 434 - 443:

հայրապետի ճառն ամբողջացրել է այն հատվածներով, որոնք ինքը նշել կամ հիշել է:

Հովհան Ա. Մանդակունուն վերագրվող բարեկարգություններից առաջինը կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխությունն է: Հայրապետական աթոռի՝ Վաղարշապատից Դվին տեղափոխման ստույգ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ հայագիտության մեջ առկա են հակասական՝ իրարամերժ կարծիքներ ու տեսակետներ:

Պատմագիրները եւ ուսումնասիրողները Ե. դարում տեղի ունեցած այս կարեւորագույն իրադարձությունը վերագրում են Մելիտե Ա. Մանազկերտցի (452-456 թթ.), Գյուտ Ա. Արահեզացի (461-478 թթ.) եւ Հովհաննես Ա. Մանդակունի (478-490 թթ.) հայրապետներին, ինչը տարակարծությունների տեղիք է տվել:

Միքայել Չամչյանը, առանց պատմական փաստերի եւ հիմնավորվածությամբ, կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխումը վերագրում է Հովսեփ Ա. Հողոցմեցի (440-452 թթ.) հայրապետի հաջորդ Մելիտեին⁵: Վերջինս Մանազկերտի եպիսկոպոսն էր եւ 452 թ. կաթողիկոս է ընտրվում: Ըստ Միքայել Չամչյանի «Հայոց պատմութեան...»՝ թեպետ Հովսեփ Ա. Հողոցմեցին դեռեւս կենդանի էր, սակայն հայերը մտավախություն ունեին, որ պարսիկները գերությունից այդպես էլ չեն ազատի նրան, եւ Հայ Եկեղեցին կմնա առանց հովվապետի, ուստի որոշում են կաթողիկոս ընտրել Մելիտե Մանազկերտցուն. «...եւ հաւանութեամբ ամենեցուն փոխեցին եւ հասարակեցին զայրոռ կաթողիկոսութեան անդ ի Դին, յամի Տեառն 452»⁶:

Այս տեսակետին է հարում նաեւ Հուսիկ արք. Տեր-Մովսիսյանը⁷:

Ուշագրավ է, որ ինչպես պատմիչներից շատերը՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Ստեփանոս Ասողիկ, Կիրակոս Գանձակեցի, Ստեփանոս Օրբելյան, այնպես եւ Հայոց կաթողիկոսների գավազանազրքերը կազմողները հիմնական-ընդհանուր ցուցակներում չեն հիշատակում Մելիտե (452-456 թթ.) եւ նրա հաջորդ Մովսես Մանազկերտցի (456-461 թթ.) կաթողիկոսներին՝ Հովսեփ Ա. Հողոցմեցի (440-452 թթ.) հայրապետից հետո անմիջապես վկայակոչելով Գյուտ Ա. Արահեզացուն (461-478 թթ.)⁸:

⁵ Տե՛ս Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ Տեառն 1784, հտ. Բ., ի Վենետիկ, 1785, դ., էջ 85:

⁶ Անդ:

⁷ Տե՛ս Հ. արք. Տեր-Մովսիսյան, Երկերի ժողովածու, Ա. Էջմիածին, 2009, էջ 187:

⁸ Տե՛ս «Յովհաննու Կաթողիկոսի Պատմութիւն», Թիֆլիս, 1912, էջ 60. նաեւ՝ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սինեաց», հտ. Բ., Փարիզ, 1859, էջ 249:

Ասողիկը եւս Հովսեփ Ա. Հողոցմեցուց հետո անմիջապէս Գյուլտ Ա. Արահեզացուն է հիշատակում⁹: Առավել ուշ շրջանի պատմիչներն սկսում են վկայակոչել Մելիտե եւ Մովսես Մանազկերտցիներին: Տվյալ ժամանակաշրջանի ղեպքերին ակնատես եւ վկա Ղազար Փարպեցին, ըստ էութեան, հիշատակում է Մելիտե Մանազկերտցուն, սակայն որեւէ վկայութիւն չունի նրա օրոք հայրապետական աթոռի՝ Վաղարշապատից Դվին տեղափոխման վերաբերյալ. «Քանզի յետ կայսրմանն արքայ կաթողիկոսին Յովսէփայ յաջորդեաց զկաթողիկոսութիւնն յաշխարհիս Հայոց տէր Մելիքէ, որ էր յազգէն Մանազկերտեցեացն. եւ զհետ նորա տէր Մովսէս, որ էր եւ նա ի նոյն ազգէ: Եւ ապա ըստ Աստուծոյ տեսչութեանն յաջորդեաց զկաթողիկոսութիւնն աշխարհիս Հայոց տէր Գիւր, որ էր ի գաւառէն Տայոց, ի գեղջէն Արահեզայ, այր լի գիրութեամբ հայովս...»¹⁰: Պատմիչը չէր կարող չհիշատակել կաթողիկոսական աթոռի փոխադրման՝ այդ նշանակալի իրադարձութեան մասին:

Հնագետներ Կ. Ղաֆաղարյանը եւ Ա. Քալանթարյանը, անդրադառնալով Դվինի 1937-1939 եւ 1973-1980 թթ. պեղումների արդյունքներին, պնդում են, որ հայտնաբերված կաթողիկոսական պալատը Ե. դարի կառույց է եւ անմիջական կապ ունի Գյուլտ Ա. Արահեզացու օրոք հայոց հոգեւոր կենտրոնը Վաղարշապատից Դվին տեղափոխելու հետ¹¹: Այսպէս՝ Կ. Ղաֆաղարյանը պնդում է, որ պալատը կառուցվել է Գյուլտ Ա. Արահեզացու կաթողիկոսութեան շրջանում, քանի որ «...Գյուրից հետո ոչ մի կաթողիկոս Դվինից դուրս չի հիշարակվել»¹²: Նշենք, որ այս պնդումն ակնհայտ հակասում է Ղազար Փարպեցու հաղորդած տեղեկութիւններին, ինչին ստորեւ կանգրադառնանք:

Հ. Բարսեղ Սարգիսյանն¹³ ու Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանը¹⁴ եւս հայրապետական աթոռի տեղափոխութիւնը վերագրում են Գյուլտ Ա.

⁹ Տե՛ս «Ստեփանոսի վարդապետի Տարոնեցոյ Տիեզերական պատմութիւն», Փարիզ, 1859, էջ 80:

¹⁰ Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմութիւն, ԿԲ., էջ 264:

¹¹ Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը եւ նրա պեղումները, I, Երեւան, 1952, էջ 115-116. նաեւ՝ Կ. Ղաֆաղարյան, Ա. Քալանթարյան, Դվին քաղաքը եւ նրա պեղումները (1973-1980 թթ.), II, Երեւան, 2002, էջ 65:

¹² Կ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը եւ նրա պեղումները, I, Երեւան, 1952, էջ 116:

¹³ Տե՛ս Հ. Բարսեղ վրդ. Սարգիսեան, Քննադատութիւն Յովհան Մանդակունւոյ եւ իւր երկասիրութեանց վրայ, Վենետիկ, 1895, էջ 12:

¹⁴ Տե՛ս Կ. եպս. Տեր-Մկրտչեան, Յովհան Մանդակունի եւ Յովհան Մայրազոմեցի, «Շողակաթ Ս. Էջմիածնի» հայագիտական ժողովածու, Վաղարշապատ, 1913, էջ 86: Հայրապետական աթոռի՝ Դվին տեղափոխման մասին տես նաեւ Կ. եպս. Տեր-Մկրտչյան, Հայոց Եկեղեցու պատմություն, մասն Ա., Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 185-193:

Արահեզացուն: Այս տեսակետն են պաշտպանում նաեւ արդի ուսումնասիրողներից ոմանք¹⁵:

Տեսակետները հակասական եւ իրարամերժ են. այսպես՝ Մելքիսեդեկ վրդ. Մուրադյանցն իր «Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ» աշխատութեան մեջ գրում է. «Երբոր Վահան Մամիկոնեան մարզպանութեան իշխանութիւն կ'ընդունի Վաղարշ թագաւորէն եւ կը ջանայ հայրենիքը քարեկարգել եւ վանքերը նորոգել, կը կոչէ իւր աննդակից բարեկամն՝ Ղազար, եւ հասանութեամբ Յովհան Մանդակունայ (որ այն ժամանակ կաթողիկոս էր), Էջմիածնի կաթողիկէի շինութիւնը [այսինքն՝ վերանորոգութիւնը] նորա տեսչութեանը կը յանձնէ մի քանի անձանց հետ»¹⁶: Ըստ հեղինակի՝ Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի վերանորոգութիւնն սկսվել է Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութեան եւ Հովհան Ա. Մանդակունու կաթողիկոսութեան շրջանում, որը համապատասխանում է Ղազար Փարպեցու հաղորդած տեղեկութիւններին:

Ս. Էջմիածնի Գեորգյան հոգեւոր ճեմարանի սան Հովսեփ Գրիգորյանն իր «Համագգային նախամեծար Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի» հոդվածում նկարագրում է Հայաստանի մարզպանական ժամանակաշրջանը. «Վերցնելով հայկական թագավորությունը Պարսկաստանն սկսեց մեր երկիրը կառավարել մարզպանների ձեռքով, որոնք նստում էին Դվինում: Հայ կաթողիկոսները ստիպված եղան հայրապետական գահը Վաղարշապատից փոխադրել Դվին՝ 484 թ., ըստ ոմանց՝ մի քիչ ավելի շուրջ, քանի որ ի պաշտոնէ լինելով հայ ժողովրդի հոգեւոր գլուխ՝ մշտական շփման մեջ էին երկրի ղեկավարների հետ»¹⁷:

Այս հակասական տեսակետների պատճառը պատմիչների երկերում տեղ գտած ժամանակագրական անճշտութիւններն են: Այդպիսի ան-

¹⁵ Արսեն Հարությունյանը, իր ատենախոսության մեջ հիմնվելով Մաղաքիա արք. Օրմանյանի հաղորդած տեղեկությունների վրա, հավանական է համարել, որ հայրապետական աթոռը Վաղարշապատից Դվին է փոխադրվել Հովհաննես Ա. Մանդակունու (478-490 թթ.) օրոք (տես Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատի վանքերը (պատմավիմագրագիտական ուսումնասիրություն). Պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երեւան, 2013, էջ 18, 180): Իսկ ՊԲՀ-ում տպագրված հոդվածում նույն հեղինակը նշում է, որ խնդրի առավել խոր ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ենթադրել՝ կաթողիկոսական աթոռը Դվին է փոխադրվել Գյուտ Ա. Արահեզացու կաթողիկոսության սկզբնական շրջանում (Ա. Հարությունյան, Հայրապետական աթոռի՝ Վաղարշապատից Դվին տեղափոխման հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 2013, թ. 3, էջ 161-171):

¹⁶ Մ. վրդ. Մուրադեանց, Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, Երուսաղէմ, 1872, էջ 186:

¹⁷ Հ. Գրիգորյան, Համագգային նախամեծար Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, «Էջմիածին», 1944, Ձ., էջ 29:

ճշտությունն է առկա նաեւ Վարդան Արեւելցուն՝ Քաղկեդոնի ժողովի գումարման եւ Գյուլտ Ա. Արահեզացի հայրապետի մահվան թվականին վերաբերող հիշատակության մեջ. «Յորում ատուր սուրբն Մովսէս եւ Մամբրէ եւ Դաւիթ եկեալ յուսմանէ, հոգային զգրուն կաթողիկոսարանին: Եւ թուի թէ ի լինել ժողովոյն Քաղկեդոնի, վախճանեալ էր Գիւր, եւ չեւ էր նստեալ Յոհան Մանդակունի»¹⁸: Անճշտությունն ակնհայտ է, քանզի Գյուլտ Ա. Արահեզացին, ըստ կաթողիկոսական գավազանագրքերի, վախճանվել է 478 թվականին, այնինչ՝ Քաղկեդոնի ժողովը տեղի է ունեցել 451-ին:

Մ. Զամչյանի աշխատության մեջ Գյուլտ Ա. Արահեզացուն վերաբերող մի հետաքրքիր վկայություն կա. «...եւ եղին ի տեղի նորա զմի յաշակերտաց սրբոյն Սահակայ եւ Մեսրոպայ գերանելին Գիւր. որ էր ի գաւառէն Տայոց ի գեղջէն Արահեզայ, ի հասակի իբր եօթանասուն ամաց. այր սուրբ՝ լի գիտութեամբ եւ իմաստութեամբ եւ քաջ տեղեակ յունական դպրութեանց, յորդաբռնելիս ի բանս՝ եւ առար ի վարդապետութիւնս...»¹⁹: Պատմական տեղեկությունների վերլուծությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Գյուլտ Ա. Արահեզացին արդեն ծեր էր, երբ 461 թ. դարձավ Հայոց հայրապետ, եւ դժվար թե ձեռնարկեր կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխությունը:

Հովհաննես Դրասխանակերտցուն վկայությամբ՝ քրիստոնեությունն ուրացող «Շաւաւայ Արծրունի եւ Վնդոյ ի Դվին քաղաքէ, հրամայեն շինել զմեհեանն Ումգդական եւ զգրուն հրապաշտութեան: Եւ քրմապետ կարգէր Վնդոյն զորդի իւր զՇերոյ...»²⁰: Վարդան Մամիկոնյանը, հայոց զնդի գլուխ անցած, հարձակվում է նրանց վրա. մեհյանը կործանում են, Շավասպին սպանում, Վնդոյին այրում իր իսկ շինած ատրուշանի վրա, նրա որդի Շերոյին կախաղան բարձրացնում, իսկ Մշկան մարզպանը փախուստի է դիմում: Այս դեպքերից հետո «...ի տեղի բազմին շինէ եկեղեցի մեծ անուանակոչութեամբ Սրբոյն Գրիգորի, անդ փոխելով զարթոռ հայրապետութեանն. եւ հաստատեալ կացուցանէ ի նմա զմեծ հայրապետն Գիւր...»²¹:

Վերը հիշատակյալ հայ նախարարների հավատաւորացության եւ Դվինում կրակապաշտական մեհյանի կառուցման վերաբերյալ վկայությ-

¹⁸ «Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», ի Վենետիկ, 1862, ԻԸ., էջ 54-55:

¹⁹ Մ. Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ տեառն 1784, հտ. Բ., ը., էջ 125:

²⁰ «Յովհաննու Կաթողիկոսի Պատմութիւն», Թիֆլիս, 1912, էջ 59:

²¹ Անդ:

յուններ ունի նաեւ Վարդան Արեւելցին²²: Պատմագիրը նաեւ հավելում է. «...զսուրբ Յովսէփ ձեռնադրեն կաթողիկոս, որ արար զժողովն ի Շահապի-վանս, ուր զբուզանաց կանոնն կարգեցին... Վասն որոյ ի մի վայր եկեալ իշխանքն Հայոց, դնեն զԳիւր պարրիարք, եւ ի Դուին փոխեն զպթոռն, հրամանաւ նորին Յովսէփայ. յորմէ մանաւանդ հնազանդեցան սրբոյն Վարդանայ ամենայն նախարարքն Հայոց...»²³:

Թովմա Արծրունին եւս այս դեպքի մասին հիշատակութիւն ունի: Նա Վնդոյին ներկայացնում է իբրեւ պարսիկ մարզպան ու մոզպետ, որի աջակցութեամբ Շավասպը եկեղեցին վերածում է հեթանոսական մեհյանի²⁴: Պատմիչը գրում է. «...քանդեն ակերեն զմեհեանն եւ յարակեալ զրեղին՝ շինեն նորին քարամբք զմեծ եկեղեցին զսուրբ Գրիգորն ի Բլուր րեղոյոջն, եւ փոխեն անդ զկաթողիկոսն հայոց զԳիւր...»²⁵: Նշենք, որ Թովմա Արծրունու երկում եւս անճշտութիւններ ու հակասութիւններ կան. պատմիչը Հովսեփ Ա. Հոգոցմեցի կաթողիկոսից հետո հիշատակում է «Մովսէս եւ Մեղէս» հայրապետներին²⁶. Ընդ որում, նրա հիշատակութեան համաձայն՝ Մովսէս Մանազկերտցին Հայոց հայրապետ է եղել Մելիտեից առաջ:

Պատմիչների վկայութիւններում շատ են իրարարմերժ եւ անկապակից տեղեկութիւնները: Նկատենք, որ Եղիշեն եւ Ղազար Փարպեցին կաթողիկոսական աթոռի՝ Վաղարշապատից Դվին փոխադրման վերաբերյալ որեւէ հիշատակութիւն չունեն. ինչպե՞ս կարող էին դեպքերին եւ անցքերին ժամանակակից ու վկա երկու հեղինակներն էլ անտեսել պատմական կարեւորութիւն ունեցող այս իրադարձութիւնը եւ իրենց երկերում չնկարագրել այն: Ուստի, Մաղաքիա արք. Օրմանյանն իրավամբ առավել հավանական է համարում, որ «Յովհան եւ Թովմաս ժամանակակիցներ լինելով, երկուքն ալ ուղղակի քերանացի գրոյցէ առաժ են իրենց գրածը, քանի որ Եղիշէ ու Փարպեցի այդպիսի յիշարկութիւն չունին...»²⁷: Ինչպե՞ս գիտենք՝ Վարդան Մամիկոնյանը եւ Գյուտ Ա. Արահեզացին ժամանակակից ու գործակից չեն եղել. Պարսից Պերոզ արքայի օրոք Վարդանն արդեն

²² Տե՛ս «Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, ԻԶ., էջ 53:

²³ Անդ:

²⁴ «Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց», Կ. Պոլիս, 1852, էջ 84-85:

²⁵ Անդ, էջ 86:

²⁶ Տե՛ս անդ, էջ 81:

²⁷ Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հտ. Ա., Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 498:

գոհված էր: Բացի այդ՝ Մշկանն ու Վնդոն մարզպաններ չեն եղել. ստույգ հիշատակություն չկա նաեւ կրակապաշտական մեհյանի կառուցման վերաբերյալ, քանզի պատմիչների հիշատակած վայրերը տարբեր են: Եղիշեն, որը մանրամասնորեն նկարագրել է Վարդան Մամիկոնյանի գործունեությունը, ըստ արժանվույն գնահատել եւ մեծարել նրան, որեւէ վկայություն չունի Շավասպի մեհյանի կործանման վերաբերյալ:

Մաղաքիա արք. Օրմանյանը գրում է. «...փոխանակ հիմնովին կեղակարծ եւ մրացածին նկատելու այդ պատմությունը, կը մրաժեռէր թէ շար անգամ անունի մը շփոթությունն է, որ եղելությունը կը խանգարէ, եւ անունը ուղղելով՝ գործը իր կարգին կը մտնէ...»²⁸: Եթե Վարդան Մամիկոնյանի փոխարեն հիշատակենք նրա ազգանվեր գործունեությունը շարունակող եղբորորդուն՝ Վահանին, իրավիճակը փոքր-ինչ կշտկվի. նախ՝ իրավամբ էլ համընկնում են Պարսից Պերոզի թագավորության եւ Գյուտ Ա. Արահեզացու կաթողիկոսության ժամանակաշրջանները: Ապա՝ առավել հավանական է, որ Շավասպի ու Վնդոյի ուրացությունը եւ մեհենաշինությունը հենց Գյուտ Ա. Արահեզացու հայրապետության շրջանում տեղի ունեցած լինեն: Այսպես՝ երբ Հայոց հայրապետն առանձնանում է Ոթմսում, ուխտանենդների թիվը հետզհետե ավելանում է: Այս մասին հստակ նկարագրություն ունի նաեւ Ղազար Փարպեցին. «Եկեալ ի դրանէ եւ մաղխազն Գաղիշոյ, եւ ժողովեալք առ նա դասք ուրացողացն. որ թէպէր եւ ուրախանային զառժամանակեաց թախծալից ուրախութիւն կենցաղոյս՝ սակայն իբրեւ տեսանէին զՄամիկոնեանն Վահան այնպէս երեւելի յաճմունս բարոյ համակեալ՝ ներկեալք խամրէին եւ ծնկեալք թարշամէին...»²⁹:

Գյուտ Ա. Արահեզացին հանդիմանում էր ուրացողներին, որոնք երկրային անցողիկ հարստության կամ սին իշխանության եւ փառքի համար ուրանում էին իրենց Աստծուն, հեռանում նրանից³⁰:

Ղազար Փարպեցու վկայությամբ՝ ուրացողների խմբի ղեկավար Գաղիշոն ամբաստանում է Հայոց Գյուտ Ա. Արահեզացի հայրապետին Պարսից Պերոզ արքայի առջեւ: Պարսից արքան հրամայում է Հայոց կաթողիկոսին գալ Տիգրոն՝ արքունիք՝ պատասխան տալու մաղխազի մեղադրանքներին: Ահա այսպես է Հայոց հայրապետը պատասխանում պարսից պատգամաբերին. «Ասա՛ ցթագաւորն, թէ յաղագս գործոյս, զոր ասես. թէ ցայժմ քո ի ծառայից եւ ոչ յինէն կալեալ գործակալութիւն՝ թէ դու կամ թէ որ ի ծառայիցն

²⁸ Անդ:

²⁹ Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, ԿԵ., էջ 280:

³⁰ Տե՛ս անդ., ԿԲ., էջ 272:

քոց որ ետրուն, եւ առնուք յինէն՝ ուրախ եմ եւ կամիմ. վասն զի յաշխարհաւորանց հոգոյ եւ կարեաց ապրեալ՝ անձին պարսպեմ եւ աղօթից...»³¹:

Պատգամաբերը Հայոց կաթողիկոսի խոսքերը փոխանցում է Պերոզ արքային. վերջինս խիստ զայրանում է իր իշխանությունն ու կրօնը «անարգելու» համար, սակայն, մտածելով՝ որոշում. «Լուեալ է իմ զպաշտամանս, թէ չառնեն զայն պարսի կենդանեաց, զոր այդպիսի մեղքոյն առնեն: Բայց ասա՛ ցնա, թէ այդմ պարտոց չտամ քեզ պարսահել, զոր դու ցասուցանելով զիս՝ գրանել կամիս յինէն: Կա՛ց ուր եւ կամիս, բայց ի գործոյ կաթողիկոսութեանդ հեռի ես, եւ չէ քո...»³²: Դեպքերին ականատես պատմիչը վկայում է, որ Գյուլտ Ա. Արահեզացին նույնիսկ ուրախանում է, երբ Պարսից արքան իրեն արգելում է ծավալել հոգեւոր-վարչական որեւէ գործունեություն ու հովվապետել Հայոց Եկեղեցին³³:

Գյուլտ Ա. Արահեզացին որոշ ժամանակ մնում է Տիզբոնում³⁴: Այնտեղ նա վայելում է քրիստոնյաների եւ հեթանոսների սերն ու հարգանքը. սա, հավանաբար, դուր չի գալիս Պերոզ արքային, եւ Գյուլտ Ա. Արահեզացուն ետ են ուղարկում Հայաստան:

Ղազար Փարպեցին հիշատակում է նաեւ, որ Հայոց հայրապետը մեկուսանում է Ոթմսում, եւ նրա գործունեությունը սահմանափակվում է միայն հոգեւոր ոլորտով, այսինքն՝ այլեւս որեւէ մասնակցություն չի ունենում երկրի վարչական, քաղաքական կյանքում:

Նշենք նաեւ, որ պատմիչը Գյուլտ Ա. Արահեզացու մեկուսանալը կաթողիկոսությունից հրաժարվել եւ հովվապետական պարտականությունները վայր դնել չի համարում. «Եւ կեցեալ առաւելապէս պարտովք քան զառաջինն ի Հայս՝ հանգչէր երկայն ծերութեամբ, եւ եղեալ ի դիրս հարց իւրոց խաղաղութեամբ ի գեօղն, որ կոչի Ողմսու գեօղ, ի գաւառին Վանանդայ»³⁵: Գյուլտ Ա. Արահեզացու մահվանից հետո Ղազար Փարպեցին որեւէ հիշատակություն չունի տեղապահի կամ հակաթոռ կաթողիկոսի վերաբերյալ, ուստի Մ. Չամչյանի վկայությունը՝ «Պերոզ արքայ եր դնել փոխանակ Գիւրայ՝ կաթողիկոս ի վերայ Հայոց գԹրիստափոր յագգէ Արծրունեաց...»³⁶, անհիմն է: Մ. Չամչյանն իբրեւ միակ աղբյուր վկայակոչում է Թովմա Արծրունու

³¹ Անդ, ԿԴ., էջ 276:

³² Անդ, ԿԴ., էջ 278-280:

³³ Տէս անդ, ԿԴ., էջ 280:

³⁴ Տէս անդ:

³⁵ Անդ:

³⁶ Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամա 1874, հտ. Բ., Վենետիկ, 1875, դ., էջ 152:

աշխատությունը, որտեղ որեւէ հստակ տեղեկություն չկա, թե որ թվականին է Քրիստափոր Ա. Արծրունին հայրապետ դարձել, հիշատակություն չկա հաջորդության կարգի մասին, պարզապես անորոշ գրված է. «...ի ժամանակին յայնմիկ էր ճոխացեալ պանծալի աթոռակալութեամբ արքոյ Գրիգորի տէր Քրիստափոր Հայոց կաթողիկոս»³⁷: Հատկանշական է՝ Ղազար Փարպեցին որեւէ նկարագրություն չունի Հովհան Մանգակունու կաթողիկոսական ընտրության վերաբերյալ, քանի որ վերջինս տարիներ շարունակ Գյուտ Ա. Արահեզացու օգնականն էր, այլ պարզապես գրում է. «Երկիր պագանէին նախարարքն եւ ամենայն արք զօրուն որք ընդ նոսայն էին՝ եւ հրեշտակակրօն արքոյն կաթողիկոսին Յոհանայ, որոյ նպարակեալ յուղարկեաց գնոսալ իւր արոյգ եւ արդար ոգւոյն օրհնութեամբ ի գործ պատերազմին»³⁸:

Հիմնվելով դեպքերին ժամանակակից պատմիչի վկայությունների վրա՝ փորձենք ներկայացնել մեր դիտարկումները.

Ղազար Փարպեցին որեւէ հիշատակություն չունի Գյուտ Ա. Արահեզացու կաթողիկոսության շրջանում հայրապետական աթոռի տեղափոխության վերաբերյալ. ավելին՝ ըստ նրա Պատմության՝ Հովհան Մանգակունին իր կաթողիկոսության առաջին շրջանում եկեղեցական տոնախմբությունները, ծեսերն ու արարողությունները Վաղարշապատի Մայր Տաճարում էր կատարում: Ծարմանայի ճակատամարտից հետո (482 թ. օգոստոս) «...զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան չունեալ զայր հասանէր յԱյրարատ գաւառ, եւ կայարեալ զուիւր պարարագաց ի Վաղարշապատ քաղաքին, հանդերձ ընդ իւր ուխտապահ նախարարօքն եւ այլ զօրօքն Հայոց... Եւ չունեալք անորի երթեալք հանգչէին ի բնական ուրանին Հայոց ի Դուին...»³⁹: Այսինքն՝ Հայոց հայրապետ Հովհան Մանգակունին Վաղարշապատի Մայր Տաճարում էր Ս. Պատարագ մատուցում:

Մեկ այլ հիշատակություն եւս. Շտեայի (484 թ.) ճակատամարտից հետո Վահան Մամիկոնյանը զորքով դարձյալ գալիս է Վաղարշապատ. «Եւ եկեալ հասանէր այնուհետեւ ի Վաղարշապատ քաղաք հանդերձ ողջախորհուրդ եւ աննենգ ուխտապահ նախարարօքն Հայոց. կայարէր զսովորական ուխտս եւ զպարարագս ի սուրբ եկեղեցւոյն կաթողիկէի, զոր հիմնարկեալ նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութեամբ զինացեալ գործ նախնեացն իւրոց... Եւ անորի չունեալ՝ յուրանն ի Դուին մըրանէին...»⁴⁰:

³⁷ «Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ Պատմութիւնն Տանն Արծրունեաց», Կ. Պոլիս, 1852, էջ 88:

³⁸ Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմութիւն, ԿԸ., էջ 296:

³⁹ Անդ, ՀԷ., էջ 342:

⁴⁰ Անդ, ՁԶ., էջ 380:

Ուշագրավ է նաեւ, որ երբ Վահան Մամիկոնյանը Նիխորի հետ ունեցած բանակցութիւններից հետո վերադառնում է Հայոց աշխարհ, նրան դիմավորում է Հովհան Ա. Մանգակունի հայրապետը՝ Խաչի պատվական նշանով եւ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի նշխարներով. Հայոց սպարապետն ու նախարարները «...նախ գային ի քաղաքն Վաղարշապատ, որ այժմ անուանի Նոր քաղաք... Եւ կացեալ անդ ատուս՝ ապա չունեալ զօրավարին Հայոց տեսնու Սամիկոնէից Վահանայ՝ գայր մերանէր ամենայն Հայոց բազմութեամբն ի բուն ոսրանն Հայոց ի Դուին, օրհնելով եւ փառաւորելով զՍուրբ Երրորդութեանն զօրութիւն»⁴¹:

Սկզբնաղբյուրային վկայութիւնները թույլ են տալիս գալ որոշակի եզրահանգման. Հայոց երկրում տիրող քաղաքական պայմաններն ու պատերազմական գործողութիւնները նպաստավոր չէին կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխութեան համար: Բացի այդ, ինչպես արդեն նշել ենք, Գյուտ Ա. Արահեզացին իր հայրապետութեան վերջին տարիներին առանձնացել էր Ոթմսում եւ այլեւս գործուն դերակատարում չունէր⁴²:

Մաղաքիա արք. Օրմանյանը նշում է. «Հասարարուն աւանդութիւն մը եղած պիտի ըլլայ ազգին մէջ, որ Դրնոյ կաթողիկէն, ուր ետքը այնչափ դարեր նսրեցան կաթողիկոսները, քանդուած արքունի մը տեղը եղած է, ինչպէս Վաղարշապատի կաթողիկէն ալ Սանդարամեարի մեհեանին տեղը կառուցուած էր»⁴³: Այս ավանդութիւնը թերեւս լուսաբանվում է, երբ ընդունում ենք, որ Վահան Մամիկոնյանն իր մարզպանական լիազոր իշխանութեամբ Դվինում նստելու շրջանում է հիմնարկել Ս. Գրիգոր կաթողիկէն եւ հայրապետական աթոռը տեղափոխել ճիշտ նույն վայրը, որտեղ տարիներ առաջ այնպիսի նախանձահուգութեամբ քանդել էր կրակատունը:

Փաստորեն, Ղազար Փարպեցին՝ դեպքերին ժամանակակիցն ու ականատեսը, մանրամասն նկարագրում է Գյուտ Ա. Արահեզացի կաթողիկոսի հետ կապված իրադարձութիւնները, մեծագույն ակնածանքով ու սիրով ներկայացնում Հայոց հայրապետի խոհեմ, բարեպաշտ եւ խոնարհ կերպարը, ուստի չենք կարծում, թե հայրապետական աթոռի տեղափոխութիւնը, որն իրապէս պատմական նշանակութիւն ունէր, անփութութեամբ կամ դիտավորութեամբ դուրս մնար շարադրանքից:

Հակադրվենք նաեւ Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանին. ըստ նրա՝ Մաղաքիա արք. Օրմանյանը ջանացել է ժխտել Գյուտ Ա. Արահեզացու

⁴¹ Անդ, ԴԷ., էջ 428.:

⁴² Տէս անդ, ԿԴ., էջ 280:

⁴³ Մ. արք. Օրմանեան, նշվ. աշխ., էջ 501:

դերակատարումը եւ հայրապետական աթոռի փոխադրումը վերագրել Հովհան Ա. Մանդակունուն: Կարծում ենք, որ Մաղաքիա արք. Օրմանյանը պատմական սկզբնաղբյուրներում տեղ գտած բազմաթիվ հակասությունների վերլուծությամբ եւ Ղազար Փարպեցու հաղորդած առավել ստուգապատում ու հավաստի վկայությունների հիմամբ է կառուցել իր տեսակետը: Նա Գյուտ Ա. Արահեզացու դերակատարումը արժեզրկելու, առավել եւս անտեսելու որեւէ միտում չի ունեցել, եւ դա հստակ նկատվում է «Ազգապատում»-ի՝ Գյուտ Ա. Արահեզացու հայրապետության շրջանը նկարագրող հատվածից, որտեղ հեղինակն ըստ արժանվոյն ներկայացրել ու կարեւորել է կաթողիկոսի գործունեությունը... Մաղաքիա արք. Օրմանյանը Հայոց հայրապետի վախճանը նկարագրում է այսպես՝ «Գիւրի կեանքը իր ազգաշէն գործունէութեամբ, եկեղեցական բարեկարգութեամբ, հովուական արդիւնքներով եւ խոստովանողական փառապանքներով, կայարաւելապէս յարեւման է արքայան հայրապետներէն ընտրելագոյններուն, եւ կայարաւել ընտրիկանութիւն մըն է Սահակի բազմավասարակ եւ բազմաշարժար կաթողիկոսութեան»⁴⁴:

Ինչպէս Մաղաքիա արք. Օրմանյանը, մենք եւս առավել ստույգ ենք համարում Ղազար Փարպեցու՝ դեպքերին ժամանակակից պատմիչի վկայությունը. «Եւ եկեալ հասանէր այնուհետեւ ի Վաղարշապատ քաղաք հանդերձ ողջախորհուրդ եւ աննենգ ուխտապահ նախարարօքն Հայոց. կայարաւել գտնվորական ուխտս եւ զպարարագոյն ի սուրբ եկեղեցւոյն կաթողիկէի...»⁴⁵:

Միքայել Զամչյանը եւս իր Պատմության մեջ հիշատակում է, որ Վահանն ու նրա զորագունդը գալիս են Այրարատ նահանգ՝ Վաղարշապատ քաղաք, եւ Մայր Տաճարում գոհություն հայտնում Աստծուն⁴⁶:

Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանն իր հոգևածումն նշում է, որ Դվինի Ս. Գրիգոր կաթողիկէի կառուցումը եւ հայրապետական աթոռի փոխադրումը Վահան Մամիկոնյանին վերագրելը թյուրիմացություն է, քանզի անհնար է, որ «այդպիսի մի կարևոր դեպք չիշէր Փարպեցին, որի պարմութիւնը ջարագովութիւն է Վահանի սիրագործութեանց եւ որ նորա միւս շինութիւններն ու նորոգութիւնները գովութեամբ յիշել է...»⁴⁷:

Ղազար Փարպեցին իրապես էլ Դվինի Ս. Գրիգոր կաթողիկէի կառուցման եւ հայրապետական աթոռի փոխադրության վերաբերյալ հի-

⁴⁴ Մ. արք. Օրմանեան, նշվ. աշխ., էջ 501:

⁴⁵ Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմութիւն, 22., էջ 380:

⁴⁶ Տեն Մ. Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի..., հտ. Բ., ա., էջ 184:

⁴⁷ Կ. Տեր-Մկրտչեան, նշվ. աշխ., էջ 86:

չատակությունն չունի: Սակայն հայտնի է, որ հալածանքների պատճառով վերջինս իր Պատմությունն ավարտում է Վահան Մամիկոնյանի՝ մարզպանության հրովարտակի ստացումը եւ Հովհան Մանդակունու՝ այդ առիթով խոսված ճառը ներկայացնելով⁴⁸: Այս դեպքում բնական է, որ պատմիչի երկում առկա չեն Վահանի մարզպանական գործունեության եւ Հովհան Ա. Մանդակունու իրականացրած եկեղեցական բարեկարգությունների մանրամասները: Սա եւս մեկ առիթ է՝ կարծելու, որ կաթողիկոսական աթոռի հաստատումը հայոց վարչական-քաղաքական կենտրոնում՝ Դվինում, իրագործվել է ավելի ուշ՝ Վահանի մարզպանության եւ Հովհան Ա. Մանդակունու հայրապետության երկրորդ շրջանում:

Ուշագրավ մեկ նկատառում եւս. Ղազար Փարպեցին Վահան Մամիկոնյանին հասցեագրված Թղթի առաջաբանում գրում է. «Կամեցեալ մեծի իմաստութեանն Վահանայ մարզպանին, զօրավարին Հայոց րեաւոն Մամիկոնեից, զնա իւր առաւել մերձաւոր եւ սիրելի առնել՝ շնորհէր նմա զիոյակաւ եւ զականաւոր րեղին ի Նոր քաղաքի, որում անունն էր սուրբ Կաթողիկէ եկեղեցի, վանօքն. եւ նորա ընկալեալ զբանն մարզպանին՝ ինսամե՛տը զրեղին»⁴⁹: Այսինքն՝ Ղազար Փարպեցին արդեն մարզպան նշանակված Վահան Մամիկոնյանի որոշմամբ եւ Հայոց հայրապետ Հովհան Մանդակունու համաձայնությամբ պետք է հետեւեր Վաղարշապատի Մայր Տաճարի բարեկարգմանն ու վերանորոգությանը: Ուշագրություն դարձնենք՝ պատմիչի այս վկայությունից հստակ երեւում է, որ Վահան Մամիկոնյանն արդեն իսկ մարզպան էր, ուստի եկեղեցիների վերաշինության, բարեկարգմանն ու վերանորոգման աշխատանքները ծավալվել են նրա՝ մարզպան նշանակվելուց եւ Հայոց աշխարհում խաղաղություն հաստատելուց հետո: Այս մասին հիշատակում են նաեւ պատմիչները. Սեբեոսը վկայություն ունի Վահան Մամիկոնյանի կարգադրությամբ իրականացված վերանորոգումների վերաբերյալ. «Այս Վահան ժողովեաց եւ զհարկս աշխարհիս Հայոց եւ շինեաց եկեղեցիս մեծամեծս, զոր աներեալ էր Պարսից ի Վաղարշապատ քաղաքի եւ ի Դնի եւ ի Սգրայս եւ ի քաղում րեղիս աշխարհիս Հայոց: Եւ շինեալ զերկիրս նորոգեաց վերսրին...»⁵⁰:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին Վահան մարզպանի մասին միայն հաղորդում է. «...եւ ժողովեալ զհարկ աշխարհիս՝ շինէ այնուիկ զեկեղեցիս զա-

⁴⁸ Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմութիւն, ՂԹ., էջ 432, Ճ., 435:

⁴⁹ Անդ., էջ 446:

⁵⁰ «Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն», Թիֆլիս, 1913, էջ 38:

ներեալս ի թշնամեաց՝ թելադրութեամբ եւ խրատու եւ աղօթից նպաստիս սուրբ հայրապետին Յովհաննու Մանդակունոյ...»⁵¹:

Մեկքիսեդեկ վրդ. Մուրադյանցն իր աշխատությունյան մեջ գրում է, որ երբ Վահան Մամիկոնյանը Պարսից Վաղարշ Թագավորի կողմից նշանակվում է Հայոց մարզպան, ջանում է երկիրը բարեկարգել, ավերված եկեղեցիները վերականգնել, ուստի «կը կոչէ իւր սննդակից բարեկամն՝ Ղազար եւ հաւանութեամբ Յովհան Մանդակունոյ (որ այն ժամանակ կաթողիկոս էր), Էջմիածնի կաթողիկէի շինութիւնը նորա րեսչութեանը կը յանձնէ մի քանի անձանց հետը»⁵²: Այս իրադարձությունը, նաեւ Ղազար Փարպեցու ծավալած կրթական գործունեությունը, հավանաբար, «...վանքի միաբանից ոմանց նախանձը կը շարժի, կրակսին պահապրակել ոչ միայն Ղազարու գիտութիւնը, այլ եւ հաւատոյ վարդապետութիւնը...»⁵³: Վերոնշյալը լիովին հաստատվում է Ղազար Փարպեցու՝ Վահան Մամիկոնյանին հասցեագրված թղթով: Փաստորեն, հայրապետական աթոռի՝ Վաղարշապատից Դվին փոխադրումը տեղի է ունեցել հայ-պարսկական երկարատեւ պատերազմների ավարտից հետո, երբ Մայր Տաճարն իրապես վերանորոգման ու բարեկարգման կարիք ուներ:

Այսպիսով, պատմական հիշատակությունների եւ վկայությունների վերլուծությունը թույլ է տալիս կարծել, որ Վահան Մամիկոնյանը քաղաքական խառնակ ու պատերազմական իրավիճակում դժվար թե կարողանար նախաձեռնել հայրապետական աթոռի տեղափոխությունը: Հնարավոր է՝ այդպիսի մտադրություն եղել է, եւ գուցե Գյուլտ Ա. Արահեզացի կաթողիկոսն էլ իր համաձայնությունն ու օրհնությունն է տվել, սակայն կաթողիկոսական աթոռը տեղափոխվել է շատ ավելի ուշ՝ Հովհան Ա. Մանդակունու օրոք, երբ Վահան Մամիկոնյանն իր փառավոր հաղթանակներից հետո դարձել է Հայաստանի մարզպան եւ գործունեություն որոշակի ազատություն ստացել:

⁵¹ «Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 61:

⁵² Մ. վրդ. Մուրատեանց, Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, էջ 186:

⁵³ Անդ, էջ 187:

РЕЗЮМЕ

В одной из статей мы представили направленную во благо народа деятельность Католикоса Ована Первого Мандакуни (478–490 гг.) и осуществленные им церковные реформы. Цель данной статьи – коснуться одного из важнейших событий VII века – вопроса перевода патриаршего престола.

Первой из приписываемых Овану Первому Мандакуни реформ является перенесение патриаршего престола. В арменоведении существуют противоречивые взгляды и точки зрения о периоде перевода патриаршего престола из Вагаришапата в Двин.

В данной статье мы попытались аргументировать нашу позицию, согласно которой анализ исторических свидетельств и упоминаний позволяет нам думать, что патриарший престол был перенесен в годы Католикоса Ована Первого Мандакуни, когда Вардан Мамиконян после своей славной победы стал марзпаном (наместником) Армении и получил право на некую свободу действий.

SUMMARY

We have already introduced the patriotic activities and Church reforms carried out by Catholicos Hovhan I Mandakuni (478–490) in another article. The aim of this article is to reflect on the issue of the relocation of the Cathocosate, one of the most important events that took place in the 5th century.

The first among the reforms ascribed to Hovhan I Mandakuni is the relocation of the Catholicosate. There are contradictory and conflicting opinions and viewpoints in the Armenian studies on the precise date of the relocation of the Catholicosate from Vagharshapat to Dvin.

With this article we have tried to substantiate our standpoint, according to which the analysis of historical quotations and testimonies enables to think that the Catholicosate was relocated during the Pontificate of Catholicos Hovhan I Mandakuni, when Vahan Mamikonyan, after his glorious victories, became the governor of Armenia and gained some freedom of action.

